

Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych, red. Piotr Lasek, Piotr Sypczuk, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2019, ss. 327, ryc. barwne i czarno-białe.

Kolejny tom wydawanej przez Instytut Sztuki PAN serii¹ przedstawia różne funkcje — mieszkalne, militarne, reprezentacyjne, administracyjne obiektów obronnych i rezydencjonalnych w okresie między XIV a XVIII stuleciem. Zakres terytorialny pracy obejmuje w odniesieniu do średniowiecza — ziemię Królestwa Polskiego, zaś do czasów nowożytnych — Rzeczypospolitej. W gronie autorów, głównie historyków sztuki, ale także archeologów, antropologów i historyków, znaleźli się przedstawiciele kilku polskich ośrodków akademickich (Kraków, Łódź, Poznań, Warszawa) oraz badacze z Białorusi i Ukrainy.

W publikacji dedykowanej pamięci prof. Leszka Kajzera, głównego twórcy kastelologii polskiej, znalazł się też jeden z ostatnich jego tekstów, *Od renesansowych dworów do pałaców „zimnego baroku”. Rezydencje w Polsce Centralnej w XVI–XVIII wieku* (s. 77–103). W dziejach budownictwa rezydencjonalnego Autor wyróżnia trzy okresy: od czasów wznoszenia dworów murowanych (początek XVI–początek XVII w.), poprzez poszukiwanie nowych rozwiązań pałacowych (w pierwszej połowie XVII w.), po epokę dworów sarmackich z drewna, lecz podmurowanych (następującą już po szwedzkim „potopie”). W zakończeniu określa cechy wspólne rezydencji z Polski Centralnej, takie jak: zaskakująca, wobec panującego dotąd przekonania o marginalności tego obszaru, nowoczesność niektórych realizacji, typowość obserwowanych przemian, wreszcie różnorodność funkcjonujących budowli.

Większość artykułów w zbiorze stanowią materiałowe, mocno osadzone w źródłach opracowania, dotyczące dziejów poszczególnych obiektów. Równocześnie są one interesującymi przyczynkami do problematyki szerszej — regionalnej i ogólnokrajowej. Część tekstów dotyczy posiadłości królewskich, należących do samych władców lub ich urzędników.

Piotr Lasek, *Zamek w Płocku. Zarys dziejów budowlanych do 1655* (s. 124–179) podejmuje próbę podsumowania dziejów płockiego zamku w późnym średniowieczu oraz w okresie wczesnonowożytnym. Wszelkoniemnie wykorzystuje źródła pisane, ikonograficzne oraz obfitą literaturę przedmiotową, w tym wyniki badań archeologicznych. W zakończeniu obszernych wywodów konstatuje, że u schyłku epoki średniowiecza zamek był rezydencją książęcą, a zarazem silnym punktem oporu. We wczesnej nowożytności stał się centrum administracyjnym województwa oraz siedziba starościńską. Standard wyposażenia tej ostatniej zapewniał też odpowiednie wygody władcom okazjonalnie odwiedzającym miasto.

O podkrakowskim pałacu królewskim pisze Piotr Józef Janowski, *Rezydencja królewska w Łobzowie w epoce Wazów 1587–1668* (s. 53–76). Istniejący od czasów Kazimierza Wielkiego zamek w Łobzowie, usytuowany przy drodze z Krakowa na Śląsk, za czasów Bony został przekształcony w letnią willę z ogrodem i zwierzyńcem. Kolejne rozbudowy nastąpiły za panowania Anny Jagiellonki i Batorego oraz Zygmunta III. Czteroskrzydłowy, piętrowy pałac był jedną z najważniejszych letnich rezydencji Wazów. Po zniszczeniach „potopu” szwedzkiego stracił funkcje reprezentacyjne, jakie pełnił przez poprzednie półtora stulecia.

Zbigniew Bania, *Siedziba starostów urzędowskich* (s. 9–14), na podstawie źródeł pisanych (m.in. inwentarza z roku 1653, osiemnastowiecznych lustracji królewskich) oraz wyników ratowniczych badań archeologicznych (z 1993 r.) odtwarza dzieje nieistniejącego już murowanego dworu w Dzierzkowicach koło Urzędowa. Był on siedzibą podstarościów tenuty urzędowskiej. W wiekach XV–XVIII królewską administracją z reguły magnackie rody: Tęczyńskich, Radziwiłłów, Denhoffów, Potockich i Rzewuskich, z przerwami na rządy rodziny

¹ Serię otworzył tom: *Renovatio et resitutio*. 2015, poświęcony zagadnieniom odbudowy, rewaloryzacji i konserwacji budowli obronnych i rezydencjonalnych.

średnioszlacheckich: Rzeczyckich, Gręboszewskich, Kątskich. I to właśnie ci „średniacy” najbardziej dbali o tę siedzibę, przeprowadzając nowe budowy, remonty i rozbudowy.

Kilka artykułów traktuje o rezydencjach magnackich. Część z nich dotyczy siedzib na kresach wschodnich w XVI–XVII stuleciu. Mikola Volkau, *Budowa rezydencji w Lachowiczach i Starym Bychowie w I połowie XVII wieku* (s. 246–251), korzystając z informacji rozproszonych w magnackiej korespondencji, dopełnia historie rozpoczętych przez Chodkiewiczów, dokończonych zaś przez Sapiehów, wielkich inwestycji, tj. bastionowego zamku z pałacem w Lachowiczach, w województwie nowogródzkim, oraz miasta-fortecy, także z okazałym pałacem, w Starym Bychowie nad Dnieprem, w województwie mściławskim. Oba założenia łączyły funkcje obronne z reprezentacyjnymi.

Levko Kviatkovskiy, *The history and architecture of Chernelytsia castle* (s. 104–123) przedstawia dzieje bastionowego *palazzo in fortezza* w Czernelicy na Pokuciu. Założycielami fortecy byli w latach dwudziestych XVII w. Jazłowieccy. Budowę murowanego, piętrowego pałacu ukończył w roku 1659 wojewoda braclawski, Michał Jerzy Czartoryski. Po trwającym do połowy XVIII stulecia okresie pomyślności w rękach Czartoryskich, później Potockich, zamek popadł w ruinę. Do dziś zachowały się jego fundamenty.

O pałacowych rezydencjach doby oświecenia pisze kilkoro Autorów. Alina Barczyk, „*Wizja pałacu w Warszawie na ulicy Miodowej*”. *Architektura i wyposażenie rezydencji w czasach Jana Karola Mniszcha* (s. 15–40), przedstawia efekty przebudowy obiektu podjętej w końcu lat pięćdziesiątych XVIII w. przez nowego właściciela, generała wojsk koronnych, a zarazem podkomorzego litewskiego, J.K. Mniszcha. Dość obfite źródła pisane, w tym tytułowa „wizja” (z 1760 r.), umożliwiły odtworzenie architektury (w tym podziałów wewnętrznych) oraz programu funkcjonalno-artystycznego rezydencji. Nadano jej reprezentacyjny charakter, utrzymany przez kolejnych arystokratycznych właścicieli co najmniej do końca wieku XVIII.

O specyficznym, ze względu na funkcje, wnętrzu pałacowym z tejże epoki pisze z kolei Tomasz Chmielak, *Librarium w pałacu. Biblioteka Żaluskich, jej umiejscowienie i wyposażenie jako przykład rozwoju przestrzeni bibliotecznych w XVIII w Rzeczypospolitej* (s. 41–52).

Jakub Sito, „*J ai accordé avec le Sieur Coudray Sculpteur du Roy statues du pierre...*”. *O dekoracji rzeźbiarskiej rezydencji Cetmerów w Krakowcu* (s. 226–245), na wstępie przedstawia historię budowy parterowego pałacu wraz z ogrodem francuskim w Krakowcu, położonej w ziemi przemyskiej posiadłości wojewody bełskiego, Ignacego Aleksandra Cetnera. Prace prowadzono tam na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. Następnie Autor porusza dobrze udokumentowaną (dzięki zamówieniom, rachunkom zamieszczonym w aneksie) kwestię ozdobienia pałacowego ogrodu ponad dwudziestoma kamiennymi posągami bóstw antycznych dłuta Pierra Coudray, artyście związanego z dworem królewskim, działającego w Dreźnie i Warszawie.

O nieco późniejszym wielkim założeniu ogrodowym traktuje artykuł Piotra Ługowskiego, *Aleksandria (vel Aleksandrów) — sentymentalny ogród Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach w świetle źródeł archiwalnych* (s. 180–193). Prace przy siedleckim parku były prowadzone w latach 1779–1782. W następnym roku Aleksandrię wizytował król Stanisław August. Oprócz roślinności, kanału wodnego, sadzawki i kaskad, park wypełniło ok. 30 rustykalnych pawilonów — od domków hetmanowej Ogińskiej i bliskich jej osób, przez oranżerię, meczet turecki, po wiatrak i kurnik. Poznanie kształtu parku, wyglądu i wyposażenia poszczególnych pawilonów umożliwiają: plan z roku 1780, akwarele Vogla oraz inwentarz z października 1782 r. Obfitych informacji o zakresie, organizacji, tempie i kosztach wykonywanych prac (ziemne, hydrauliczne, murarskie, ciesielskie, sztukatorskie, malarskie itp.) dostarczają rachunki wydatków i przychodów oraz kwity wystawiane przez poszczególnych rzemieślników.

Wyjątkowy charakter, na tle pozostałych tekstów tomu, ma opracowanie zbiorowe, *Szwedzkie obłężenie zamku w Golańczy 3 maja 1656 roku w świetle źródeł pisanych oraz badań ar-*

cheologicznych i antropologicznych (s. 198–225). Czwórka Autorów — Tomasz Olszacki, Artur Róžański, Sylwia Łukasik i Marta Krenz-Niedbała — zajęła się jednym tylko, ale za to utrwalonym w lokalnej legendzie, epizodem z dziejów Pałuk. Przedstawiciele wspomnianych w tytule dyscyplin podjęli interesująca próbę reinterpretacji starych oraz interpretacji nowych źródeł dotyczących wydarzeń z wiosny 1656. Według zapisów kronikarskich, bezskuteczna obrona zakończyła się całkowitym zniszczeniem zamku oraz śmiercią z rąk szwedzkich ok. 400–500 obrońców różnej płci i wieku, także stanu społecznego (szlachta, księża i najliczniejsi chłopci). Impuls do ponownego badania dramatycznego epizodu dały wyniki badań wykopaliskowych z lat 2007 i 2014. Przyniosły one m.in. odkrycie na terenie zamku grobu zawierającego 25 szkieletów, datowanego na połowę XVII w. Prawie wszystkie szkielety nosiły ślady walki — urazów powstałych w okresie okołośmiertnym, zadanych z reguły ostrym, rzadziej tępym narzędziem lub będących skutkiem postrzału. Odkrycie pozwoliło na uściślenie, odtwarzanego dotąd na podstawie źródeł pisanych, przebiegu walki o zamek.

Tom zamykają rozważania Michał Wojenki, *Czy grodzisko w Bugaju na górze Żar to pałuktka po oblężeniu zamku Barwald w 1477 roku?* (s. 252–280). Kazimierz Jagiellończyk, chcąc zapobiec przekazaniu nadgranicznej warowni przez jej dotychczasowych właścicieli (Komorowscy) królowi Węgier, wydał wykonany po zdobyciu fortecy rozkaz jej całkowitej rozbiórki. M. Wojenka po przeprowadzeniu prac wykopaliskowych na szczycie góry Żar (w 2015 r.), powołując się m.in. na analogie z Czech i Słowacji, stawia hipotezę, że badane przez niego relikty założenia obronnego są pozostałością po umocnionej doraźnie kwaterze dowódcy wojska oblegającego pobliski (odległość ok. 270 m) zamek w roku 1477.

Wartość publikacji podnosi towarzyszący niemal wszystkim artykułom bogaty, dobrej jakości materiał ilustracyjny (mapy, plany, ikonografia). Korzystanie z wydawnictwa ułatwiają indeksy: osób i topograficzny. Redaktorzy podjęli też trud zestawienia wspólnej dla wszystkich tekstów Bibliografii. Wszystkie opracowania opatrzone krótkim streszczeniem angielskim.

Wojciech Bis

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0003-1142-408X>)

BIBLIOGRAFIA

Renovatio et restitutio. 2015. *Renovatio et restitutio. Materiały do badań i ochrony zespołów rezydencjonalnych i obronnych*, red. Piotr Lasek, Piotr Sypczuk, Warszawa.